

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2020 | 4. SZÁM
LXII. ÉVFOLYAM

Hadseregellátás Magyarországon
Szijártó M. István bevezetőjével és Bagi Zoltán,
Lázár Balázs, Oross András, Schramek László,
Glósz József tanulmányaival

Rab Irén
Johann Andreas Segner szerepe
az első göttingeni csillagvizsgáló megépítésében

J. Nagy László
A magyar-arab kapcsolat és a rendszerváltás

Főcze János – Zahorán Csaba
Vita 1918-ról és Románia utóbbi száz évéről

TARTALOMJEGYZÉK

LXII. évfolyam, 2020. 4. szám

HADSEREGELLÁTÁS MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN

Szijártó M. István • Bevezető megjegyzések 523

Bagi Zoltán Péter • Előzmények. A hadseregellátás problémája a tizenöt éves háborúban 527

Lázár Balázs • A császári–királyi hadsereg ellátási rendszere a Magyar Királyságban az 1751. évi szabályzattól 1815-ig 549

Oross András • Egy hagyományos üzlet. A győri vár katonaságának ellátása a 18. század első felében 565

Schramek László • A megyék szerepe a hadi szállításokban. Pest megye példája 577

Glósz József • Gabonakereskedelem és hadseregellátás 595

TANULMÁNYOK

Rab Irén • Johann Andreas Segner szerepe az első göttingeni csillagvizsgáló megépítésében 609

J. Nagy László • A magyar–arab kapcsolat és a rendszerváltás 627

Főcze János – Zahorán Csaba • Mérlegen a „Nagy Egyesülés”. Vita 1918-ról és Románia utóbbi száz évéről 641

GABONAKERESKEDELEM ÉS HADSEREGELLÁTÁS

GLÓSZ JÓZSEF

GRAIN TRADE AND ARMY PROVISION

The study seeks to answer two questions: first, what role did the supply of the troops of the imperial army stationed in Hungary play in the grain trade; secondly, how significant was the grain trade concerning the provision of army in the eighteenth and the first half of the nineteenth century. As there were not enough barracks, most of the soldiers were quartered with peasants, who also had to provide catering below the market price. Consequently, markets did not play a major role in supplying the military. Even the consumption of the 60 000–70 000 soldiers was of no great importance, as it made up only 1–2% of the grain production. Nevertheless, the demand of the army facilitated the sale of grain in areas where the peasants could not sell their crops. During the Napoleonic Wars, in the late eighteenth and early nineteenth centuries, the importance of military demand temporarily increased. The financed war-needs caused an economic recovery, which however end up in a recession at the end of the war. After that military consumption no longer played a part in the development of the following decades.

Keywords: army provision, grain trade, supply, eighteenth–nineteenth centuries

Az oszmánok kiűzése, majd a Rákóczi-szabadságharc leverése új fejezetet nyitott Magyarország történetében. A török hódoltság, illetve az elhúzódó felszabadító háborúk nyomán jórészt elnéptelenedett területek újra benépesítése ütemesen haladt előre. A béke hosszú időszaka alatt részben a természetes szaporulatnak, részben a spontán betelepülésnek, valamint a szervezett betelepítésnek köszönhetően gyorsan nőtt az ország lakossága, s Erdélyt is beszámítva az 1720. évi 4,3 millióról 1790-re közel 10 millió főre emelkedett.¹ A folyamat eredményeként nem csupán a lakosság etnikai összetétele változott meg, hanem területi elhelyezkedése is. Feloldódott az az ellentmondás, amely a volt királyi Magyarország és a hódoltság területének eltartóképessége és az ott élő lakosság száma között fennállt. A sűrűn lakott, mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas hegyvidéki területekről a lakosság termékeny alföldi és dunántúli tájakra költözött. Munkája nyomán a népesség számánál is gyorsabban nőtt a megművelt földterület nagysága és ezzel együtt

Glósz József, kandidátus, nyug. múzeumigazgató-helyettes.

¹ Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: *Magyarország története. 1686–1790.* I. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 39., 72.

a megtermelt gabona mennyisége is, amely a 18. század végére elérte az évi 50-60 millió pozsonyi mérőt (1 pozsonyi mérő = 62,53 liter).²

A migrációs folyamatok, a belső átrendeződés azonban paradox következményekkel járt. A többletermés növekedésével párhuzamosan zsugorodott a belső piac, hiszen éppen a lehetséges fogyasztóként számba jöhető felvidéki népesség elvándorlásával csökkent a táji munkamegosztás potenciálja. Hasonló hatással volt a zsellérek, mint telek hiányában önellátásra képtelen réteg számarányának – a földbőségnek köszönhető – átmeneti csökkenése is. A mezőgazdasági termények harmadik lehetséges hazai piaca a városi lakosság lehetett volna, ám a városok száma és népessége korántsem nőtt a termelés növekedésével arányosan a nagy beáramlás időszakában. Ráadásul a gyorsan emelkedő népességű alföldi mezővárosok jórészt önellátók voltak.

Megbízható adatok hiányában nem tudjuk felmérni a 18. század első felében termelt gabona mennyiségét, ezt összevetni a belföldi népesség szükségletével, és így meghatározni azt a felesleget, amely az export forrása lehetett. Ám még ezek az információk sem tennék lehetővé a belső forgalom potenciáljának – ideértve a közvetítő kereskedelmet, továbbá a termelő és fogyasztó közötti közvetlen cserét – felmérését. Ehhez ismernünk kellene az egyes régiók és kistjak gabonamérlegét, a birtokviszonyokat, a város és vidék közötti munkamegosztás, valamint a piacra is termelő háziipar adatait, ilyenek azonban nem állnak rendelkezésünkre.

Így kiindulópontnak maradnak a szórványos adalékok, kortársi impressziók, melyek szerint Magyarország jelentős gabonafelesleggel rendelkezett.³ E közkeletű megállapításból azonban nem világlik ki, hogy ez az országra mint a termelők és fogyasztók közösségére vonatkozott-e, ami exportot is lehetővé tesz, avagy csak a mezőgazdasági termelőkre, kiknek többletét a hazai fogyasztók részben vagy egészben igénylik. Empirikus tények azt igazolják, hogy mind a termelőknek, mind az országnak volt gabonafeleslege, ami alapvető feltétele volt egy strukturált társadalom és a munkamegosztásra épülő áru-termelő gazdaság kialakulásának. Ennek létrejöttéhez azonban időre és kedvező jogi, valamint társadalmi környezetre is szükség volt. Ezek hiányában az érintett országok könnyen az egyoldalú, monokultúrás gazdálkodás, és a vele járó kiszolgáltatottság és szegénység csapdájába eshettek. E veszély Magyarország esetében is fennállt, de – mint később látni fogjuk – a belső piac már a 19. század első felében a rendi keretek béklyóit feszegetve gyors fejlődésnek indult, elhárítva a külső tényezőktől való egyoldalú függéssel járó kockázatokat.

A szakirodalom szerint a meglehetősen homogén társadalom és az ezzel járó korlátozott felvevőképességű piac körülményei között a 18. század közepéig még csak jobbára azok a földbirtokosok tudtak túladni gabonájukon, akiknek a piacokhoz közel, Északnyugat-, illetve Nyugat-Magyarországon vagy a kevés számú népesebb város közelében feküdtek birtokaik. Egyéb lehetőség hiányában pedig akár saját jobbágyaikat kényszerítették el-

² Glósz József: *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében*. Bp., 2014. 95.

³ Wellmann Imre: *Mezőgazdaság*. In: *Magyarország története. 1686-1790*. II. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 605.; Wellmann Imre: *A mezőgazdaság a felvilágosodás korában*. In: *Magyarország története. 1686-1790*. III. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 974.

adatlan gabonájuk megvásárlására.⁴ A kort és témát kiválóan ismerő Wellmann állításában rejtlő ellentmondás nyilvánvaló: terményt csak az vásárolhatott, aki előtte maga is eladott, ami viszont arra int, hogy fenntartással kell kezelnünk az ideologikus felhangoktól sem mentes általánosításokat. Tény, hogy gazdaságilag amúgy is túlerőben lévő uradalmakkal kellett a szűkös piacért versengeni a jobbágyságnak, amelynek helyzetét az is nehezítette, hogy a földbirtokosok hatalmi helyzetüket gátlástalanul kihasználták a piaci versenyben. Mivel azonban a földesúri majorságok kiépítése előtt a gabonatermés döntő hányada a paraszti portákról származott, a birtokos nemesség gabonapiaci monopóliumáról nem lehet szó.

A parasztság valós szerepére Mária Terézia úrbéri rendelete nyomán készült országos felmérésből következtethetünk. A telkes jobbágyok száma 1767-ben mintegy 400 000, az átlagos teleknagyság 0,45 volt.⁵ Az átlag mögött ugyan jelentős szóródás rejlett, de a 18. század első felének migrációs folyamatai a kiegyenlítődés felé mutattak. A jellemzően féltelkes gazdaság önellátóvá tette gazdáját, családjának munkaereje elég volt a földek megműveléséhez, viszont gazdaságon kívüli ok nélkül alig jelent meg a mezőgazdasági termények piacán. A szociális romantika által idealizált állapot a 18–19. században olyan csapdának bizonyult, ami Franciaországtól a balkáni országokon át Kínáig útját állta, majd fékezte a gazdaság fejlődésének, a társadalom transzformációjának és az ipari forradalom vívmányainak átvételének.

Mária Terézia úrbéri rendelete is a paraszti kisüzemet erősítette, és bár védte a jobbágybirtokot, nem állított áthághatatlan akadályt az árutermelő mezőgazdasági birtoküzem elé. Az eredmény egy hibrid birtokstruktúra lett, amiben egyaránt helye volt a nagybirtoknak és a paraszti gazdaságnak. Ez utóbbi maga is erősen differenciálódott: az ekkor még a jobbágyság zömét alkotó, önellátásra berendezkedő féltelkesek mellett ott találjuk a jómódú árutermelőket, valamint az önellátásra is képtelen töredéktelkeseket és zselléreket. Ez utóbbiak számára a piac eladóként vagy vevőként megkerülhetetlen volt, de végső fokon az autarkiaira berendezkedő zöm sem térhetett ki a piacra lépés elől. A stagnálásra kárhóztató paraszti birtokstruktúrából több tényező emelte ki a magyar mezőgazdaságot: a pénzben beszedett állami, megyei, egyházi és földesúri adók és járadékok – akár saját fogyasztásuk terhére is – a termények piacára kényszerítette a jobbágyokat, másrészt a zsellérek számának drámaian gyors növekedése, a meginduló városi fejlődés és az Ausztriában a magyar gabona iránti élenkülő kereslet egyre bővülő piacot is kínált terményei számára. Azaz a magyar gabonakereskedelem – tükrözve a kialakult birtokstruktúrát – termelők és fogyasztók oldaláról is több lábón állt.

Ha a történetírás jórészt kortársi reflexiókon alapuló elemzéseit – melyek meglehetősen ellentmondásos következtetésekre vezettek⁶ – konkrétabbá akarjuk tenni, nem kerülhetjük meg a legfeljebb durva becslésekre lehetőséget adó, kevés számú információ

⁴ Wellmann: *Mezőgazdaság*, 624–625.

⁵ Wellmann: *A mezőgazdaság a felvilágosodás korában*, 958.

⁶ A korszak két kiváló ismerője közül Wellmann a belső piac kis felvevőképességére, Ember Győző viszont az ellenkezőjére következtet ugyanazon források alapján. Wellmann: *A mezőgazdaság a felvilágosodás korában*, 974.; Ember Győző: *A külkereskedelem*. In: *Magyarország története. 1686–1790*, II. 659.

számbavételét, s belőlük következtetések levonását. Kiindulópontul a magyar népesség, a mezőgazdasági termelés, valamint a társadalom struktúrájának becsült adatai szolgálhatnak 1770 táján. A szűkebb Magyarország ekkortájt mintegy 7 millió fős népességének hozzávetőleg 50 millió pozsonyi mérő – a továbbiakban egyszerűen csak mérő – gabona állt rendelkezésére. 5 mérő/fő átlagos fogyasztással számolva 35 millió mérő lehetett a lakosság szükséglete, további 10 millió mérő a vetőmag, s a fennmaradó 5 millió mérő sem tekinthető hasznavethetetlen feleslegnek, hiszen a külterjes mezőgazdaság viszonyai között is fogyasztottak a háziállatok némi takarmányt a téli időszakban. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy nem képződött a belső fogyasztáson felüli többlet. Mivel az átlagos terméshozam nem volt egyszersmind a leggyakoribb is, adódtak tehát évek, amikor ennél kevesebb, máskor jóval több termett, így a termelők gyakrabban jelentek meg a piacon, mint azt a statisztikai átlagok alapján feltételezhetnénk. Jelentősek lehettek a területi eltérések is, ám a kor kereskedelmi és logisztikai adottságai nem tették lehetővé a gabona eljuttatását az értékesítési nehézségekkel küzdő területekről a nélkülözökhöz. Ilyen helyzetekben a legszegényebbek fogyasztásuk csökkentésével – azaz éhezéssel járultak hozzá az ország pozitív gabonamérlegéhez.

Nem kétséges tehát, hogy a Habsburg Birodalom nyugati tartományaiába irányuló, ekkortájt évi 1 millió, majd fokozatosan 2 millió mérőre emelkedő exportgabonát⁷ az ország rosszabb termésű években is elő tudta teremteni. Ezek a számok azonban kétségessé teszik, hogy valóban olyan jelentős lett volna a gabonának a belföldi szükségletet meghaladó feleslege. Nézetünk szerint – mint arra már utaltunk – inkább a belső hiány és felesleg kiegyenlítésének logisztikai és kereskedelmi nehézségéről volt szó. Ezt támasztja alá, hogy 1790–1850 között a gabonatermelés megkétszereződött, míg a lakosság száma ennél jóval kisebb mértékben növekedett,⁸ ám a gabonaértékesítési problémák ennek ellenére – a vízi szállítás fejlődésének, a heti- és országos vásárok elterjedésének, továbbá a falvakig elérő felvásárlói hálózatnak köszönhetően – az ország néhány elszigetelt zugától eltekintve jórészt megszűntek.

További érv a gabonafelesleg viszonylagossága mellett a művelésbe vont területek nagyságának gyors növekedése a század folyamán. A jobbágyok aligha vállalták volna az irtás, a földek feltörésének nehéz munkáját, ha nem lett volna szükségük annak termésére. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy egész telkenként 30–50 mérő gabonát vetettek a földbe – aligha azért, hogy azután a termés ott rohadjon a veremben. Ezt támasztják alá azok a visszatérő panaszok, amelyek takarmány hiányában a paraszti állatállomány átteleltetésének nehézségéről szóltak. Így érthető, hogy a földek művelésbe fogásának valószínű mértéke még az urbáriumban nyilvántartottat is jóval meghaladta. Egy adalék: az Apponyiak hűgyészi uradalmához tartozó Kölesd jobbágysai az úrbéri tabellában feltüntetettnél több mint kétszer annyi szántót birtokoltak.⁹

⁷ Belitzky János: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*. Bp., 1932. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből 2) 149–156.

⁸ Glósz: *Gabonakereskedelem*, 25–31.

⁹ Glósz József: *Kölesd*. [Bp., 2000.] (Száz magyar falu könyvesháza) 45–46.

Az abszolút értelemben szerény gabonafelesleg azonban nem azt jelentette, hogy a gabonakereskedelem nem rendelkezett belső potenciállal. A mezőgazdasági termelők szempontjából nem az évi 1-2 millió mérő exportnak – amely a termés mindössze 2-4%-át tette ki – volt valódi jelentősége, hanem annak a belső keresletnek, amely a zsellérek, illetve a földműveléssel nem foglalkozó különféle társadalmi rétegek szükségletéből adódott.

Az úrbéri összeírás 163 113 házas és 37 575 házatlan zsellére¹⁰ háztartásonként 4,5 fővel és fejenként 5 mérő fogyasztással számolva 4,5 millió mérő, a mintegy 10%-nyi nem mezőgazdasági termelő – 700 000 fő, 3,5 millió mérő – összesen hozzávetőleg 8 millió mérő keresletet teremtett a belső gabonapiacra, sokszorosát a főként Ausztriába irányuló exportnak, 16%-át a magyarországi termésnek. A belső kereslet és az export összesen tehát 20%-ot tett ki, vagyis a termés kb. 80%-át még mindig a termelők élték fel.

Ám az exporttal együtt mintegy 10 millió mérő eladásra váró gabona azonban így is jelentős piaci potenciált képviselt, amely azonban az árutermelés és pénzgazdálkodás kezdetlegessége miatt jobbára nem kereskedelmi úton értékesült. A magyar gazdaság – mint általában az önellátásra berendezkedő társadalmak – ördögi körben mozgott. A zömmel naturális gazdálkodást folytató parasztság csekély pénzbeli bevételét elvitte az adó. A vásárlóerő hiánya fékezte a kézműipar és a szolgáltatások fejlődését, ami viszont visszahatólag akadályozta a mezőgazdasági termények fizetőképes fogyasztói rétegének kialakulását. Gyors kitörésre az adott társadalmi modell változatlansága mellett nem volt mód, s ellentmondásos az állam szerepe is a rendszer fennmaradásában. Egyrészt az igazgatási struktúráit fokozatosan kiépítő, állandó hadsereget fenntartó birodalom gyorsan növekvő költségei nyomán emelkedő adók kikényszerítették a jobbágyok megjelenését a piacon, másrészt azonban pénzt vontak el a belső gazdaságtól, s így akadályozták a mezőgazdaság és a kézműipar egymást kölcsönösen stimuláló fejlődésének kibontakozását.

Ennek következtében a javak cseréje pénzkímélő módon folyt: áruért áruval, ledolgozással fizettek.¹¹ Ennek hátránya az első pillantásra talán nem nyilvánvaló: üzletkötésre csak akkor kerülhetett sor, ha a kereslet és kínálat kölcsönösen megfelelt egymásnak, ami eleve leszűkítette a potenciális vevők körét. A barter jellegű kapcsolat a két fél és az értékesítésre váró áru fizikai jelenlétét feltételezte, ami viszont radikálisan csökkentette azt a távolságot, amelyen belül egy üzletkötés még realizálható volt. Kistáji dimenzióban viszont a termelőknek többnyire azonos volt a termékpalettája, így a piacon, vásáron megjelenve az eladók azt tapasztalták, hogy az adott portékát sokan kínálják eladásra, de szinte senki nem keresi. Ez a túlkínálat benyomását keltette, holott csupán arról volt szó, hogy a kereslet és kínálat a kor viszonyai között egymás számára elérhetetlen távolságra jelentkezett. Megoldást a problémára az út- és szállítási viszonyok javítása, a felvásárlói hálózat kiépülése, egy tőkeerős kereskedői réteg megjelenése jelenthetett volna, ennek viszont – kiindulópontunkhoz visszakanyarodva – az árutermelés és pénzgazdálkodás kezdetlegessége állt az útjában. Ilyen körülmények között a mezőgazdasági termelők és a terménykereskedők számára minden ellentmondásossága ellenére a hadiszállítás jelentős szerepet játszhatott a gabona értékesítésében.

¹⁰ Wellmann: A mezőgazdaság a felvilágosodás korában, 958.

¹¹ Wellmann: Mezőgazdaság, 605.

A 17. század és a 18. század elejének folyamatos háborúi közepette a Habsburg Birodalom már rendelkezett állandó hadsereggel, amikor 1715-ben a magyar rendek vállalták, hogy az ország kiveszi részét a birodalmi hadsereg fenntartásából a nemesi felkelés intézményének fenntartása mellett. E jobbára fiktív kötelezettség adta a kibúvót a nemesség számára a terhek viselése alól. A hadiadó és a hadsereg egy részének magyarországi állomásoztatásának költségei így nagyrészt a jobbágyságra maradtak. A csapatok békelétszáma a 18. század közepén 108 000 fő volt, melyet a hétéves háború nyomán 216 000 főre emeltek. Ennek mintegy 1/3 része, kb. 70 000 katona állomásozott Magyarországon. Politikai megfontolásból a magyar csapatokat a birodalom többi tartományában helyezték el, s helyükre máshonnan érkeztek katonák, ami a polgári lakosság és a katonaság amúgy is konfliktusokkal terhelt együttélését tovább nehezítette.¹²

Háborúk idején a sereg létszáma tovább emelkedett, s vele a lakosságra nehezedő terhek is. A Rákóczi-szabadságharc és 1790 között eltelt 8 évtizedben 27 éven állt hadban a birodalom, ebből 9 évben az oszmánok ellen folytatott küzdelmet, azaz a háborús évek többségében Magyarországtól távol folytak a harcok. Az elhúzódó háborúk a birodalom minden alattvalójára járulékos terhet róttak, ám ezek korántsem oszlottak meg arányosan. A hadszíntér környezetében élők szenvedték el a háborús pusztításokat, és őket terheltek a hadsereg ellátásával és szállításával járó feladatok is. Magyarország szerencsésnek mondhatta magát, mert míg a török hódoltság idején az ország területén zajlottak a küzdelmek, most az oszmán birodalom elleni háborúk is jobbára a határ mentén folytak, s nem jártak a korábbiakhoz mérhető pusztítással. Ezzel szemben az örökös tartományok sokkal súlyosabb károkat szenvedtek el az osztrák örökösödési és a hétéves háború alatt.

A csapatok ellátása azonban békeidőben is jelentős terhet rótt az országra. Egy katona napi ellátmánya 0,5 kg hús, 1,12 kg kenyér, 1 icce bor vagy sör, továbbá só, tűzifa, gyeritya, egy ló napi porciója 3,36 kg zab, 4,48 kg széna, fél csomó szalma volt. Tiszteknek a közkatonák fejadagjának többszöröse járt.¹³ Az e korban használatos mértékegységekre átszámolva 1 katona évi gabonaszükséglete kb. 10 mérő volt, azaz a Magyarországon állomásozó csapatok élelmezése évi 700 000 mérő gabonát igényelt. Ehhez járult a lovak takarmányszükséglete: 1 ló éves porciója 1225 kg volt, melyet pozsonyi mérőre átszámolva állatonként évi 50 mérő fogyasztással számolhatunk.¹⁴ Nem tudjuk, hogy mekkora volt a lovasság aránya a Magyarországon állomásozó csapatok között, de bízvást számolhatunk évi 1 millió mérő összesített szükséglettel a hadsereg belföldi egységei részéről. Ez 2%-a volt a hazai átlagos gabonatermésnek, hozzávetőleg azonos a birodalom nyugati felébe irányuló exporttal, viszont mindössze 1/8 része a különféle formában lebonyolított belföldi értékesítésnek. Ezek azok a koordináták, amelyek között a hadiszállítások nemzetgazdasági jelentőségét meghatározhatjuk.

¹² Wellmann Imre: A felvilágosult abszolutizmus kezdetei 1754–1780. In: *Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka*. Szerk. Makkai László – H. Balázs Éva. Bp., 1962. 492–494.; Wellmann: *Mezőgazdaság*, 597.

¹³ Wellmann: *Magyarország népességének fejlődése*, 597.

¹⁴ A gabonafélék fajsúlyára vonatkozóan lásd Glósz: *Gabonakereskedelem*, 35.

A Magyarországon állomásozó csapatok fogyasztása nem teremtett járulékos szükségletet a gabonapiacon, mivel megközelítőleg azonos létszámú belföldi egységek állomásoztak a birodalom más tartományaiban. Bizonyos azonban, hogy a hadsereg koncentrált kereslete nagyobb befolyást gyakorolt a hazai gabonapiacra, mint a külföldre távozott katonák itthon kieső, ám szétszórtan jelentkező fogyasztása. Az itt állomásozó csapatok ellátására már a 18. században katonai magtárak létesültek. Ezek a készletek éhínség esetén a polgári lakosságnak is rendelkezésére álltak, illetve háborúban a királyság határain kívül harcoló csapatokat részben innen élelmeztek.¹⁵ A hadsereg főként a földbirtokosok készleteit vásárolta fel, ami ütközött a kincstár érdekeivel, hiszen a nemesség adómentessége miatt a kiadás részben sem folyt vissza az államkasszába. Ezért rendelte el az uralkodónő, hogy a felvásárlók a jobbágyok által felkínált gabonát sem utasíthatják vissza.¹⁶

Míg békeidőben, jó termés esetén az eladók versengtek egymással a katonaság szükségletei által teremtett piacon, háborúban a helyzet megfordult. A sereg feltöltése hadilétszámra önmagában is növelte a gabona iránti keresletet. Ehhez járult, hogy a csapatokat összevonták a hadszíntér közelében, így a környék termelőitől kellett a szokásosnál sokkal több gabonához jutni. Ez azonban nem volt elég a kor 100-200 000 fős seregeinek etetéséhez, ezért a hátországot is be kellett vonni a hadsereg ellátásába. A hadbiztosság dilemma előtt állt: minél nagyobb területről gyűjtötte be a katonák ellátmányát, annál kisebb lett az egyes termelőre jutó terhelés. Ez viszont nagyobb szállítási feladat elé állította azokat a jobbágyokat, akiket lehetőség szerint kímélni szerettek volna.

Az előállt helyzetben a termelők – földbirtokosok és jobbágyok – vonakodtak eladni terményüket a hadseregnek. Oka egyrészt az éhínségtől való félelem, másrészt a szabott felvásárlási ár volt, amely bizonyosan a piaci ár alatt maradt. Az állam által támasztott koncentrált kereslet árfelhajtó hatással bírt, s ha versenyre akartak kelni a piaci árakkal, azzal pusztán további emelkedést idéztek elő. Így a birodalomnak nem volt más választása, mint adminisztratív eszközökkel kikényszeríteni a szükséges gabona és más élelmiszerek rendelkezésre bocsátását. Bár ez durva beavatkozást jelentett a piaci folyamatokba, civilizációs szempontból azonban nagy előrelépés volt a hadseregek önkényes fosztogatásához képest, amely például a harmincéves háborúban feldúlta a Német-római Birodalmat. Még egy körülmény szólt az állami intervenció mellett. Amikor megfizethető áron biztosított ellátást csapatainak, egyúttal az adófizetők terheit is korlátok között tartotta. Nemkívánatos mellékhatása a termelők érdekeltségének elvesztése, s nyomában a termelés stagnálása vagy éppen hanyatlása lehetett. Ez újabb állami intézkedéseket vonhatott maga után, ami tovább ronthatott a helyzeten. A liberalizálódó nyugati államok ezért csak kivételes helyzetben éltek – mint például a két világháború – ezzel az eszközzel, míg a keleti típusú despotikus rendszerekben az állami önkény a gazdasági fejlődés akadályává vált.

Magyarország az 1788–1789. évi törökellenes háború előkészületei során szembesült a rendkívüli helyzet következményeivel. A hadsereg szükségletére 500 000 mázsa lisztet (1 mázsa = 100 font = 42-56 kg), 750 000 mérő gabonát, 1800 mérő zabot igényelt az uralkodó a tízévi átlagár kétszereséért. A megyegyűlések vonakodva bár, de ajánlatot tettek

¹⁵ Ember: A külkereskedelem, 660.

¹⁶ Wellmann: Mezőgazdaság, 611.

a beszolgáltatandó mennyiségre, de a teljesítés vontatva haladt. A szolgabíráknak kellett végigjárni a földbirtokosokat és a saját szükségleten felüli terményt igénybe venni. Az elrejtett készleteket elkobozták, a vonakodókkal szemben katonai végrehajtást rendeltek el. Az átvett gabonáról elismervényt adtak, melyet a háború végén válthattak be. A rekvirálásból a parasztok sem maradtak ki, az ő gabonájukat az adóba számították be.¹⁷

Nyitott kérdés, hogy milyen szerepe volt a magyarországi gabonának a birodalom más pontjain harcoló katonák élelmezésében. Az ellátási nehézségek nyilván azonosak voltak a török háború kapcsán leírtakkal, azzal a különbséggel, hogy ez esetben nem 2-300 km, hanem mintegy 1000 km távolságra kellett volna a hazai terményt eljuttatni. Az 1743., 1756. évi vámkimutatások szerint a magyar agrárélexport 7,02%-a irányult a Német-római Császárságba, illetve Itáliába, s a teljes agrárkivitelenek mindössze 10%-át tette ki a gabona.¹⁸ Homogén exportszerkezetet feltételezve legfeljebb néhány ezer mérőt tehetett ki az oda irányuló szemestermény, ami önmagában is jelzi azokat a logisztikai nehézségeket, amelyeket le kellett küzdeni. Így kérdéses, hogy jutott-e a birodalom háborúinak leggyakoribb helyszíneire jelentősebb mennyiségű magyar gabona, hiszen a nagy távolság eleve gazdaságtalanná tette a szállítást. Bár a háborús szükséghelyzet felülírta az üzleti megfontolásokat, már pusztán a logisztikai nehézségek is arra készíthették a hadsereg vezetését, hogy más megoldást keressenek a csapatok ellátására.

Közvetett szerepe a magyar gabonának a háborús időkben mégis lehetett, hiszen a hadszíntér hátországában a katonai szükségletek miatt hiány léphetett fel, amelyet más forrásból kellett pótolni. Ha a magyar gabonatermő területek és a nyugati hadszíntér közötti nagy távolságot a kereskedelem szakaszolta, azaz például Felső-Ausztria a hadsereget, Alsó-Ausztria Felső-Ausztriát, Magyarország pedig Alsó-Ausztriát és Bécsét látta el, akkor a nyugat felé irányuló gabonatranszfer költségei is megoszlottak az áru mozgásának egyes állomásai, illetve a fogyasztók között. Ily módon a magyarországi gabona közvetve mégis hozzájárulhatott a hadsereg szükségleteinek fedezéséhez anélkül, hogy ténylegesen el kellett juttatni a hadszíntérre.

A gabonakereskedelem és a hadiszállítások békében és háborúban összefonódtak, vagy legalább kölcsönösen hatást gyakoroltak egymásra. Kiegyensúlyozott piaci körülmények között a katonai raktárak feltöltése az üzleti élet szabályai szerint, azaz eladó és vevő szabad akaratából, kölcsönösen elfogadott áron történt. Ám központi beszerzésre csak ott volt lehetőség, ahol a katonaság koncentráltan – erődítményben, laktanyában – helyezkedett el, s megfelelő tárolókapacitás is rendelkezésre állt. Háborúk idején a kereskedelmet beszolgáltatás váltotta fel, s még kedvezőtlenebb volt azoknak a jobbágyoknak a helyzete, akiknél katonákat szállásoltak be.

Ezt a megoldást az kényszerítette ki, hogy az országban alig léteztek katonai szálláshelyek, így az embereket kisebb egységekre bontva a lakosságnál helyezték el. Mivel az egyházakat és a nemességet mentesítették a beszállásolás alól, ez a megoldás újabb terhet jelentett az adófizetők számára. Ezen túl a háziaknak kellett gondoskodni a náluk elhe-

¹⁷ H. Balázs Éva: A felvilágosult abszolutizmus jozefinus szakasza 1780–1790. In: *Magyarország története 1526–1790*, 562–563.

¹⁸ Wellmann: *Mezőgazdaság*, 624–625.

lyezett katona ellátásáról is (porció). Ennek értéke beszámított a hadiadóba, ám árát a piacinál alacsonyabban határozták meg. E különbözeten – *deperdita* – felül az erőszakoskodó katonák gyakran a járandóságnál több juttatást kényszerítettek ki. A porció a termény értékesítésének egy sajátos, ám a jobbágyra nézve rendkívül hátrányos módja volt. Nem csupán a piacinál alacsonyabb ár miatt (amelyet adó gyanánt azonnal el is vontak tőle), hanem számos, a jobbágy háztartása számára terhes járulékos kötelezettség miatt is.

A sereg a katonákat a forgalmas utak mentén fekvő településeken igyekezett elhelyezni, így a porció és a *forspont*, azaz a sereg felszerelésének szállítása elválaszthatatlanul összeforrt egymással.¹⁹ A jobbágyok panaszos beadványaiból képet nyerhetünk a befogadó települések és a katonaság konfliktusokkal terhes mindennapjairól. A Tolna megyei Kölesden a katonák rátelepültek réjtükre, a társzekereket vontató ökrök lelegelték búzaföldjüket, a beszállásoltak jogosulatlanul fát, szénát, a tisztek *forspontot* követeltek. A terheket megunván sokan nyugalmasabb falvakba költöztek. 1743-ban a vásárra összegyűlt sokadalom az újoncokat toborzó katonákra támadt, akik futásban kerestek menedéket.²⁰ Tolnán 1777-től folyamatosan állomásozott egy század lovas vagy gyalogos katona. Házaknál elhelyezve egy szobában laktak a háziakkal, akiknek főtt ételről is gondoskodni kellett a „vendég” számára. A napi 3 krajcár térítés nem fedezte a költségeket, így a város hoszszú, szívós küzdelmet folytatott a felmentésért, amit végül el is nyert.²¹ A francia forradalom és Napóleon háborúi idején megélenkült katonajárás idején a kölesdi jobbágyok heti 3-4 napot is *forsponttal* töltöttek. A harcokban megsebesült katonák számára ispotályt rendeztek be a mezővárosban, s ezt is a helyieknek kellett fenntartani.²²

Ennek tükrében a porció, mint a gabona piacának szerepe meglehetősen ellentmondásos. Egyrészt valóban hozzájárult a gabonafeleslegék értékesítéséhez, megakadályozta az amúgy is tőkehiánnyal küzdő országban a további pénzkirányítást, ám mindez rendkívül kedvezőtlen feltételekkel párosult, hiszen az eleve áron alul értékesülő gabonából származó bevételt tovább csökkentették a beszállással járó járulékos költségek. Szerepe az ország más-más adottságú tájain eltérő volt. A gabonahiánnyal küzdő felvidéki területeken csak tovább növelte a helyi deficitet, és felverte a termény árát. A jó termelési adottságokkal és vízi szállítási lehetőségekkel rendelkező Duna, és később a Ferencsatorna menti területeknek nem voltak értékesítési problémáik, számukra a porció egyértelműen anyagi veszteséggel járó terhes kötelezettség volt. Pozitív hatása olyan jól termő térségekben lehetett, amelyek távol estek a felvevőpiacoktól, és vízi utak hiányában a szállítás költséges és körülményes volt. A helybe érkező fogyasztó számukra olyan előnyt jelentett, ami ellensúlyozhatta a beszállásolás és a porció ismert hátrányait.

A porció pozitív és negatív hatásait mérlegre téve ne feledkezzünk meg arról, hogy a gabona értékesítéséből származó bevételből a termelő egy krajcárt sem látott. A katonák ellátása ugyan valóban – jóllehet adminisztratív eszközökkel szabályozott – értéke-

¹⁹ Wellmann: *Mezőgazdaság*, 597–598.

²⁰ Glósz: *Kölesd*, 40–41.

²¹ T. Mérey Klára: Újjáépítés és konszolidáció 1711–1790. In: *Tolna mezőváros monográfiája*. Szerk. Glósz József – V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992. 233–234.; Glósz József: A feudalizmus válsága és a polgári átalakulás időszaka. In: *Tolna mezőváros monográfiája*, 315–316.

²² Glósz: *Kölesd*, 51.

sítési lehetőséget jelentett, de egyúttal fékezte egy valódi, területi és társadalmi munkamegosztáson alapuló piac kialakulásának folyamatát. Ha azonban a kétségtől előnytelen, veszteséges értékesítést a közel másfél évszázados békés fejlődés társadalmi költségeinek tekintjük, akkor Magyarország nem csinált rossz üzletet, még ha a teher egyoldalúan a jobbágyságra hárult is.

A francia forradalom kitörése s vele a felvilágosult abszolutizmus korszakának vége új fejezetet nyitott Európa és a Habsburg Birodalom történetében, amely nem maradt hatás nélkül tárgyalt témánk szempontjából sem. A közel negyed évszázados, sorozatos háborúkkal tarkított periódus több százezresre duzzasztott hadseregeivel ugrásszerűen megnövelte a katonaság gabonaszükségletét, mely az 1790-es évek néhány rossz termésével párosulva önmagában is árfelhajtó hatásúnak bizonyult. Ehhez járult az angol tengeri blokád, amely elvágta a kontinenst, különösen a mediterrán országokat hagyományos beszerzési forrásaiktól. Helyzetük könnyítésére Ausztria lehetővé tette gabona exportját a szövetséges államokba. Ezek együttes hatása időnként már Magyarországon is hiányt idézett elő, s nyomában az árak az inflációt meghaladó mértékben emelkedtek.

A sorozatos háborúk kiadásait a birodalom az adóbevételekből nem tudta fedezni, ezért a már a hétéves háború során is alkalmazott gyakorlathoz folyamodva fedezet nélküli papírpénzt bocsátott ki. A forgalomban lévő bankók névértéke 1790-ben 28 millió forint, 1811-ben pedig már 1 milliárd 60 millió forint volt. 1810-re a papírpénz vásárlóereje az ezüstének 10%-ára csökkent.²³ E tényezők együttes hatására olyan háborús konjunktúra bontakozott ki, ami nem csupán az árak infláció gerjesztette emelkedésében, hanem a kereslet tényleges növekedésében is megnyilvánult.

A tények és a belőlük adódó következtetések egyértelműnek tűnnek, érdemes azonban néhány körülményt mérlegelni, ami árnyalja a történetírásunkban kialakult konszenzusos képet:

1. A háborús években valóban nőtt a hadsereg létszáma, de az össznépeségé nem, s így a fogyasztás mértéke sem.
2. A francia háborúk (1792–1815) 23 évéből a Habsburg Birodalom csupán az időszak felében állt hadban. Békeidőben nem érvényesültek a háborúnak tulajdonított konjunkturális hatások, ennek ellenére az átállás nem gyakorolt hatást a gabonaárak alakulására.
3. A szövetséges államokba irányuló kivitel mértéke logisztikai okokból csekély lehetett, jelentős kereslet csak Ausztriában mutatkozott, ez viszont nem a háború függvénye volt.
4. A harcok távol Magyarországtól, az itáliai és rajnai fronton zajlottak, így a hazai gabona alig(ha) járult hozzá a seregek ellátásához.
5. Mivel a harcok a nyugati fronton folytak, a Magyarországon állomásozó csapatok létszáma inkább csökkent, mint nőtt, s vele a hadsereg belföldön jelentkező kereslete is.

²³ Varga Zoltán: Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok forradalomellenes szövetsége 1795–1812. In: *Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszaka*. Szerk. Mérei Gyula – Spira György. Bp., 1961. 62., 93.

A felsorolt érvek ugyan kételyeket ébreszthetnek, azonban a gabonakonjunktúra és a háborús időszak időbeli egybeesése tény, miként az is, hogy az árak a napóleoni háborúk lezárultával zuhanni kezdtek. A magyarázat feltehetőleg több, egymással kölcsönhatásban álló tényezőben rejlik. A hadsereg koncentráltan jelentkező, területileg tovább gyűrűző kereslete mellett az infláció összetett hatása is szerepelhetett az okok között. Az árak gyors emelkedése előrehozott keresletet idézett elő, ami önmagában is alkalmas arra, hogy egy mesterséges konjunkturális ciklust generáljon. Ehhez járult, hogy az eladósodott birtokos nemesség olcsó pénzzel megszabadult tartozásaitól, és kastélyépítésbe, gazdasága fejlesztésébe foghatott. A birodalom és a magyar rendek egymásra találásában a háborús időszakban nem csupán a francia forradalom okozta riadalom játszott szerepet, hanem az inflációs pénzzel finanszírozott háború a földbirtokosokra nézve előnyös következményei is.

Ez a pénzpolitika azonban hosszabb távon nem volt fenntartható. A fedezet nélkül kibocsátott papírpénz adók és vámok révén visszaáramlott az államkincstárba, vagyis az állami bevételek reálértéke csökkent. A különbözetet további pénzkibocsátással kellett kiegyenlíteni, azaz az inflációs spirál a háborútól függetlenül öngerjesztővé vált. Bár az első stabilizációs kísérlet 1811-ben a társadalomra nézve kíméletesen hajtották végre – a névértékének pusztán 10%-át érő bankók helyett 20%-nyi váltópénzt kapott tulajdonosa²⁴ –, a Habsburgok és a magyar rendek mézesheteinek végéhez a napóleoni háborúk lezárásán túl a pénzpolitikában bekövetkezett fordulat is hozzájárult. A harcok utolsó, 1812–1815 közötti fellángolása, az infláció ismételt nekilendülése – melyhez a katonai kiadások mellett a túlértékelt váltóforint is hozzájárult – csak rövid epizód maradt.

A pénzügyi stabilizáció szükségképpen deflációs ciklust indított el, amely a korábban túlpörgő gazdaság lehüléséhez vezetett, s amelyet a katonai kiadások visszafogása is erősített. Mindez nem maradhatott hatás nélkül a mezőgazdasági termények piacára, így a gabona iránti keresletre sem. A konjunktúra szalmalángszerű fellobbanása nyomán fellépő recesszióból az 1820-as évek végétől a gazdaság és társadalom belső folyamataiból táplálkozó, ezért sokkal megalapozottabb fellendülés rántotta ki a gazdaságot, s vele a mezőgazdasági termények piacát is.

A lakosság szám emelkedésének és az élénkülő keresletnek köszönhetően a 18. század vége és a 19. század közepe között a gabonatermelés évi 50-60 millió mérőről 90-110 millió mérőre növekedett,²⁵ vagyis közel megduplázódott. Ugyanezen idő alatt a lakosság száma Erdély nélkül 7,82 millióról 10,8 millió főre, mintegy 38%-kal emelkedett. Ennek köszönhetően az egy főre jutó gabonatermés 7 mérőről 9 mérőre nőtt. Ez elégséges fedezetet nyújtott az export, valamint a belső fogyasztás növekedéséhez. Az 1780–1790-es évek átlagában a kivitel évi 2,2 millió mérőt tett ki, és 1816-ra megközelítette a 3 millió mérőt. 1824-re viszont a kivitel az 1816. évi 41%-ára csökkent, amiben szerepet játszott a béke beállta után az orosz, a román, a szicíliai, az egyiptomi gabona által okozott túlkínálat is.²⁶

²⁴ Varga: *Az osztrák és a magyar uralkodó osztrályok*, 117.

²⁵ Glósz: *Gabonakereskedelem*, 25–31.

²⁶ Mérei Gyula: *A magyar köznemesség ismételt szembefordulása a Habsburg-gyarmatosítókkal és a nemesi reformmozgalom közvetlen előzményei 1812–1831*. In: *Magyarország története 1790–1849*, 120.; Martin von

Ezt követően azonban az export újra növekedésnek indult, s az 1840-es években elérte az évi 4-5 millió vámmázsát,²⁷ ami búzában számolva kb. ugyanannyi mérőnek felelt meg. Vagyis az export hozzávetőleg a termelés növekedésével arányosan emelkedett, részesedése a magyar gabona felhasználásából nem nőtt. Amiből következik, hogy a termés növekményének arányában azonos, de mennyiségében sokkal nagyobb részét a belső piac szívtá fel. Ennek kisebb részét a növekvő lélekszámnak, nagyobb hányadát az egy főre jutó fogyasztás növekedésének tudhatjuk be.

Nem csupán az egy főre jutó termelés emelkedett, hanem a társadalmi struktúrában ugyanezen időszakban bekövetkezett gyors változásoknak köszönhetően a hazai fogyasztás piaci hányada is. A szellérek és töredéktelkes jobbágyok saját termésen felüli gabona-szükséglete az 1770-es évekbeli 4,5 millió mérővel szemben 23,5 millió mérőre nőtt. Ehhez járult a városi lakosság 4,5 millió mérő saját termésen felüli fogyasztása. Ennek következtében a gabona belső piaca 1770 és a 19. század közepe között 8 millió mérőről 28 millió mérőre, az arató- és cséplőrészt levonva belőle 26 millió mérőre növekedve több mint megháromszorozódott.²⁸ 100 millió mérő átlagos hozammal számolva a magyar termés 26%-a került értékesítésre belföldön, az exporttal együtt a piaci hányad 30% körül mozgott, szemben az 1770-es évek 20%-os arányával.

A termelés és értékesítés dinamikus növekedése következtében a hadiszállítások, illetve a katonaság belföldi fogyasztása csak az itt állomásozó csapatok létszámának erőteljes emelkedése esetén őrizhették volna meg piaci részesedésüket. A birodalom hadseregének létszáma a 18. század vége és 1840 között valóban nőtt is, 230 000-ről 371 000 főre. Ebből azonban továbbra is csupán 64 000-75 000 katona állomásozott Magyarországon,²⁹ vagyis a sereg gabona iránti igénye stagnált, ezért részesedése az összfogyasztásból, illetve a piacra vitt gabonából visszaesett. Mivel a Habsburg Birodalom 1815–1848 között egy rövid itáliai intervenció kivételével nem vívott háborút, a csapatok létszáma és vele az élelmiszer iránti kereslete átmenetileg sem emelkedett, s nem idézhetett elő a századforduló időszakához hasonló konjunktúrát, s a papírpénz is szilárdan tartotta az ezüsthöz viszonyított 40%-os értékét.

Ennek következtében a katonaság Magyarországon már csupán a termés 1%-át fogyasztotta, szemben az 1770 körüli 2%-kal. Viszonylagos szerepe ennél is nagyobb mértékben csökkent, ha a hadsereg szükségletét a piaci forgalommal vetjük össze. 1770 táján 1 millió mérő katonai fogyasztással 8 millió mérő civil piaci szükséglet állt szemben, az 1840-es évekre az arány 1:26-ra esett vissza. Az export esetében még nagyobb eltolódást tapasztalunk. Míg az 1770-es években a hadsereg magyarországi szükséglete és az export hozzávetőleg egyenlő volt, a 19. század közepére már 4-5-szörösen meghaladta.

Schwartner: *Statistik des Königreiches Ungern. Erster Theil. Zweite, vermehrte und verbesserte Ausgabe.* Ofen, 1809. 175.

²⁷ Glósz: *Gabonakereskedelem*, 39–40.

²⁸ Uo. 105.

²⁹ Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom felbomlása. In: *19. századi magyar történelem 1790–1918.* Szerk. Gergely András. Bp., 1988. 122–123.

A jobbágyságra nehezedő viszonylagosan csökkenő, de abszolút értelemben változatlan terheken a vármegyék és a földbirtokosok különféle intézkedésekkel igyekeztek enyhíteni. Tolna vármegye a *forzpontot* és porciót egyes frekventált települések túlterhelése helyett arányosan osztotta szét a községek között. Így a mintegy 1000 lakosú Szakadát két lovas és két gyalogos katona porcióját állta.³⁰ Kölesden az Apponyi-uradalom 30 hold szántót és ugyanannyi rétet engedett át a mezővárosnak a beszállással járó költségek viselésére.³¹ A buda-eszéki országút mellett fekvő nagy forgalmú kikötővárosban, Tolnán állandóan állomásozott egy század lovas vagy gyalogos katona, s ehhez járultak még az átvonuló csapatok. A város és a Festetics-uradalom minden követ megmozgatott, hogy megszabaduljanak a beszállásolt katonáktól, s végül 1819-ben sikerrel jártak. Maga a sereg is tett lépéseket a helyzet javítására: már a századfordulón kvártélyházat és órházat létesítettek, az udvarra katonai raktár került. A 19. század első felében a katonai infrastruktúra tovább bővült, ötszobás hadosztályórház és egy katonai pék magazin létesült.³²

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a 19. század első felében nem történt alapvető változás a katonaság elszállásolásában és élelmezésében. A terhek igazságosabb elosztása, a katonai infrastruktúra kiépítése ellenére a rendszer továbbra is duális mederben folyt: az itt állomásozó csapatokat túlnyomóan a civil lakosságnál helyezték el, s a piac megkerülésével természetben gondoskodtak ellátásukról is. Kisebb, de meghatározhatatlan részben a hadsereg piaci beszerzéssel maga gondoskodott a katonák ellátásáról. Tanulmányunkban két kérdésre kerestük a választ. Milyen szerepe volt a hadiszállításnak a gabonakereskedelemben, illetve a gabonakereskedelemnek a hadsereg ellátásában? Mint fejtegetéseinkből kiviláglik, a csapatok magyarországi, illetve időszakosan birodalmi szükséglete a gabonatermeléshez és annak piaci forgalmához képest csekély volt, sőt a termelés és kereskedelem 19. századi felfutása időszakában arányában, jelentőségében tovább csökkent. Mivel a katonaság gabonával történő ellátása jobbra naturálisan, a piac megkerülésével történt, gabonapiaci jelentősége még a belső fogyasztásban betöltött szerepénél is kisebb volt. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a hadsereg ellátása közvetve vagy közvetlenül ne gyakorolt volna hatást a magyarországi gabonakereskedelemre. Szerepe a helyi viszonyoktól függően pozitív, vagy akár negatív is lehetett: felszívhatta a helyi kereslet hiányában eladhatatlan felesleget, másutt éppenséggel elvonhatta a terményt a piac elől. Vagyis a hadsereg élelmezése áttételesen akkor is hatást gyakorolt a gabona piacára, ha a terményfelesleg nem kereskedelmi úton értékesült.

A puszta számoknál nagyobb jelentőségére a francia forradalom és a Napóleon háborúi által kiváltott gabonakonjunktúra világít rá, amikor összetett, részben máig tisztázatlan okokból a hadsereg háborús szükségletei az egész gazdaságra pezsdítő hatást gyakoroltak. Jelentőségét nem csupán a háborús konjunktúra, hanem még inkább az azt követő recesszió húzza alá. Ám a példa azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a gazdaság fejlődésének ez az útja nem csupán egészségtelen, hanem fenntarthatatlan is volt. Végezetül érdemes kiemelni,

³⁰ Glósz József – V. Kápolnás Mária: Szakadát község monográfiája 1723–1949. In: A Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve. XIV. Szerk. Gaál Attila. Szekszárd, 1988. 400.

³¹ Glósz: Kölesd, 52.

³² Glósz: A feudalizmus válsága, 315–316.

hogy a hadseregellátás nem csupán gazdasági, kereskedelmi kérdés volt, hanem olyan komplexum, amely érintette a birodalom külpolitikáját, biztonságát, a két birodalomfél közötti közjogi kapcsolatot, s nem maradt hatás nélkül a földbirtokosok, a központi hatalom és a jobbágyság érdekközösségek és konfliktusok szövevényével átszótt viszonyára sem.